

Amram Bar Sheshna —Gaon of Sura? / גאון סורא—רבעמרם בר ששנא

Author(s): ירחמיאל ברודי and Robert Brody

Source: *Tarbiz* / תרביץ, כרך נו, חוברת ג (ניסן-סיון תשמ"ז) / pp. 327-345

Published by: [Mandel Institute for Jewish Studies / המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל](#)

Stable URL: <http://www.jstor.org/stable/23597172>

Accessed: 02/07/2014 17:54

Your use of the JSTOR archive indicates your acceptance of the Terms & Conditions of Use, available at
<http://www.jstor.org/page/info/about/policies/terms.jsp>

JSTOR is a not-for-profit service that helps scholars, researchers, and students discover, use, and build upon a wide range of content in a trusted digital archive. We use information technology and tools to increase productivity and facilitate new forms of scholarship. For more information about JSTOR, please contact support@jstor.org.

Mandel Institute for Jewish Studies / ע"ש מנדל / המכון למדעי היהדות is collaborating with JSTOR to digitize, preserve and extend access to *Tarbiz* / תרביץ

<http://www.jstor.org>

רב עמרם בר ששנא — גאון סורא?

מאת

ירחמיאל ברודי

[א]

בבואנו לדון בתולדות הגאונות בבבל — כמו בכמה מקצועות אחרים של המחקר — איגרת רב שרירא גאון היא בשבילנו נקודת המוצא הטבעית ביותר. אמנם ידיעות מגוונות וחשובות על-אודות מאורעות התקופה הגיעו אלינו ממקורות אחרים, אך את המסגרת הבסיסית, שבה אפשר לשלב נתונים נוספים אלה, מספקת לנו האיגרת. חלקה האחרון של האיגרת מוקדש לרשימות כרונולוגיות של גאוני פומבדיתא משנת 900 לשטרות (589/588 לספירה)¹ ושל גאוני סורא משנת 1000 לשטרות (689/688 לספירה)². לגבי סוף תקופת הגאונים ניתן להשלים את הכרונולוגיה על-פי קטעי גניזה שונים,³ אך לגבי התקופה הקודמת — תקופה של קרוב לארבע-מאות שנה⁴ — אנו תלויים כמעט לגמרי בעדותו של רב שרירא. ככלל, עדות זו, המבוססת על רשימות הישיבות ומסורותיהן, יוצרת רושם חזק

* נוסח מקוצר של הדברים הושמע במסגרת יום עיון של המחלקה לתלמוד באוניברסיטת בראילן (אדר ב תשמ"ו). לציון אלף שנים לאיגרת רב שרירא גאון. תודתי נתונה בזאת לפרופ' צ"א שטיינפלד; תודה מיוחדת לידידי ד"ר מנחם בן-רששון. במאמר זה אני מקיים את מה שהבטחתי בדיסרטציה שלי, תשובות הלכתיות של רב נטרנאי בר הילאי גאון, 'ירושלים תשמ"א, עמ' 5/ג, הערה 18 (עיון שם, ובעמ' הקודם).

¹ לגבי שיטת המניין, ראה להלן, הערה 5.

² רב שרירא מסביר, שלגבי מאה השנים הקודמות כישיבת סורא אין לו ידיעות ברורות ומסודרות, והיו גם שיבושים שונים בעבודה השוטפת של הישיבה ('תפכאטא וטריאתא דנשיאים דמעברין ומהדרין'). את הידיעות שהיו לו לגבי תקופה זו שייבך בקטע הקודם, העוסק בגאוני פומבדיתא בשנים אלו. ראה: ב"מ לוין (מהדיר), איגרת רב שרירא גאון, דפוס צילום, 'ירושלים תשל"ב (להלן: לוין), עמ' 105. קרוב בעיני, שבגין ליקוי זה במקורו קבע הראב"ד בספר הקבלה את תחילת תקופת הגאונים בשנת ד"א תקמ"ח ליצירה (=1000 לשטרות), אבל אין ללמוד מכאן על מחלוקת היסטוריוגרפית בין ישיבת סורא לפומבדיתא, כאילו לפי המסורת הסוראית החלה תקופת הגאונים רק בשנה זו. וזאת אף על פי שרב נטרנאי גאון סורא מדבר בתשובה אחת (אוצר הגאונים, כתובות, סימן תנא) על 'רבנן סבורא', בקשר לאמצע המאה השביעית לספירה (ראה מה שכתבתי בשנתון המשפט העברי יא (תשמ"ו) — (בדפוס); 'יתכן מאוד, שמי שלא התעניין במיוחד בהיסטוריה לא תיחם בכיורו בין שתי התקופות, אבל אין שום עדות אצל הגאונים לתפיסה שתקופתם התחילה בשנת 1000 לשטרות.

³ ראה: J. Mann, 'The Last Geonim of Sura', *JQR* XI (1920-21), pp. 409-422.

⁴ האיגרת נכתבה בשנת 1298 לשטרות (לפי נוסח אחד: ב'1299). ראה: לוין, עמ' 2, 4 והערה ה.

של אמינות. אולם, במקום שצריך לפקפק בדברי האיגרת, קשה מאוד למצוא נקודת אחיזה מחוצה לה. מחקרנו הנוכחי יעסוק בניסיון כזה לעמת את איגרת רב שרירא עם מקורות חיצוניים ולתקן את עדותה במקום הדורש תיקון.

לפני שנתמקד בקטע המצומצם שיעסיק אותנו, ננסה לאפיין בקצרה את החלק של איגרת רש"ג העוסק בתקופת הגאונים. באופן עקרוני, התקופה כולה מחולקת לתקופות-משנה של מאה שנים, לפי שיטת המניין לשטרות.⁵ לגבי כל מאה ניתנות שתי רשימות נפרדות: רשימת גאוני פומבדיתא, ולאחר מכן רשימת גאוני סורא.⁶ כל גאון מצוין בשמו, בשם אביו⁷ ובמספר השנים שכהן בגאונות; לגבי גאוני פומבדיתא ניתן גם תאריך הכניסה לתפקיד.⁸ רשימות כרונולוגיות יבשות אלו הן השלד לסקירת תולדות התקופה, ובתוכן משולבות לעתים ידיעות על מאורעות מיוחדים במינם – במיוחד מחלוקת לגבי בחירת הגאון והתערבות ראשי הגולה במינויים אלה.⁹

הקטע שנעסוק בו להלן חורג בפרט אחד מהמבנה שתיארנו: הוא אמנם פותח בשנת 1100 לשטרות, אך אינו מסתיים כצפוי בשנת 1200 לשטרות, אלא נמשך לתוך המאה השלוש-עשרה לשטרות. חריגה זו נובעת כנראה מצירוף של שני גורמים: 1. מאחר ששיבת סורא נסגרה באמצע המאה, ובזמן כתיבת האיגרת, בסוף המאה, עדיין היתה סגורה, לא היה אפשר להקדיש קטע תקני לרשימת ראשי הישיבה במשך תקופה זו; 2. סיפוח השנים האחרונות (נכון לזמן כתיבת האיגרת) של ישיבת סורא לתיאור תולדותיה במאה הקודמת איפשר לרב שרירא לסיים את סקירתו על תקופת הגאונים בתיאור של תולדות ישיבתו, פומבדיתא, בתקופה הנידונה – וכאילו כבר נכחד זכרו של המוסד המתחרה.¹⁰ וכעת ניגש לבדיקת הקטע האמור:¹¹

⁵ דהיינו, לעידן הסלויקי שהחל בחודש מרץ בשנת 312 לפסה"נ. והשווה ההערה הנ"ל של לוין.

⁶ להוציא את המאה העשירית למניין השטרות (ראה לעיל, הערה 2), ואת המאה השלוש-עשרה (ראה להלן, בפנים).

⁷ במקרים רבים, אך לא תמיד, מוסיף רש"ג את הייחוס המשפחתי כוהן או לוי, אם יש כזה.

⁸ כנראה, הדבר מלמד על המקורות השונים שעמדו לרשות רב שרירא; בכמה מקומות הוא רומז, כידוע, למקורות שבכתב ושבעל-פה. מקורותיו לגבי סורא היו שלמים ומפורטים פחות ממקורותיו לגבי ישיבתו שלו, והשווה לעיל, הערה 2. אמנם, ייתכן גם שרב שרירא עצמו הוסיף תאריכים אלה, ולא עשה כך לגבי ישיבת סורא בגלל הסתירה שנעסוק בה להלן; אבל הסבר זה אינו נראה לי.

⁹ ראה לוין, עמ' 105–107, 110–113, 115, 117–121. המבנה מזכיר את הז'אנר הנפוץ של כרונולוגיות, המבוססות על רשימות מלכים, וכידוע, הפועל שבו מתאר רב שרירא את פעולתם של ראשי הישיבה הוא 'מלך'.

¹⁰ כל מי שקורא את החלק האחרון של איגרת רש"ג חש בבירור את נטיותיו של רב שרירא לא רק לטובת ישיבתו, אלא לטובת דמויות ומשפחות מסוימות בתוכה (השווה, למשל, להלן, עמ' 339). גורם נוסף לכך יכול להיות, שבגלל טעות במקור שעמד לרשותו לא ידע איפה לסיים את המאה השתים-עשרה לשטרות, וראה להלן, הערה 62.

¹¹ לוין, עמ' 114–117. הנוסח מבוסס על הפנים של 'הנוסח הצרפתי' של לוין, אך הכנסתי כמה תיקונים על פי כתב-היד בלי להעיר על כך. בהערות שלהלן רשמתי רק אותם שינויי נוסח הנוגעים לכרונולוגיה. את הערכים המספריים הוספתי בסוגריים.

ובאלו מאה שנים (=1100 לשטרות ואילך) עמדו במחסייה גאונים מררב הלאי בר מררב מארי ט שנים (9) ואחריו מררב יעקב הכהן בר מררב מרדכי ארבסר שני (14) ובתריה מרב אכומאי אחוהי בר מררב מרדכי ח¹² שנים (8) ובתריה מרב צדוק בר מרב ישי שתי שנים (2) ובתריה מררב הילאי בר מררב חנניא שלש שנים ומחצה (3-1/2) ובתריה מררב קימוי בר מרב אשי שלש שנים ומחצה (3-1/2) והויין פלוגאטא דליכא למיסמך עליהון (?) ובתריה מרב משה כהנא בר מרב יעקב י שנים ומחצה (10-1/2) ועמדו שתי שנים בלא גאון (2) ובתר הכין איסתמיך מרב כהן צדק גאון בר מרב איכומאי גאון י שנים ומחצה (10-1/2) ובתריה מרב שר שלום בר מרב בעז י שנים (10) ובתריה מרב נטרונאי גאון בר מרב הילאי גאון בר מרב מארי ח¹³ שנים (8) ובתריה מרב עמרם בר מרב ששנא יח שנה (18) וקמי הכין הוה פליג ליה רב עמרם ואיקרי גאון ונחת מינה ובתר הכין מלך כי דפרישנא ואיפטר ובתריה מרב נחשון גאון בר מרב צדוק גאון ח שנים (8) ובתריה מרב צמח בר מרב חיים אחי של מרב נחשון גאון שבע שנים (7) ובתריה מרב מלכה חד ירחא ואיפטר לגן עדן ושכיבו באותו הפרק רובה דסאבי דמאטא מחסיא בשיעור תלתה ירחי (?) ואיסתמיך בתר הכין מרב האיי גאון בריה דמרב נחשון גאון י¹⁴ שנים (10) ובתריה מרב הילאי גאון בר מרב נטרונאי גאון ח שנים (8) ובתריה מרב שלום בר מרב מישאל ז שנים (7) ובתריה אידלדלא מילתא במחסייה טובא ולא אישתיירו בה חכמים (?) ובתריה מניוה למרב יעקב בר מרב נטרונאי יג¹⁵ שנה (13) ובתריה לא הוה בהון ראוי וסמכיה דוד נשיא למרב יום טוב כהנא בר רב יעקב... ארבע¹⁶ שנים (4) ובתריה איתמר ביני רבנן לבטולה למחסייה ולמיתי מאן דמשייר בה לפום בדיתא ולסוף אסכימו למסמכיה למרב נתן אלוף אחי אבינו בריה דמרב יהודה גאון אבי אבינו בשם גאונות מחסייה דלא ליבטל שמה ואדהכי נח נפשיה (?) ואתייה דוד נשיא למרב סעדיה בר רב יוסף ולאו מן בני רבנן דמתיבתא הוה אלא מן מצרים וידוע בפיומי וסמכיה באייר שנת רל"ט (=1239 לשטרות)...

מבט חטוף מראה, שרשימה זו, המתייחסת לתקופה של 139 שנה (1100–1239 לשטרות)¹⁷,

¹² שני כתבי־יד (אוכספורד 2521.2 ופרמא 117) גורסים ה'. אף על פי שלוין פיצל את כתבי־יד אלה בין שני הענפים שהציג, מלמדים ככל הנראה הנוסחים הרבים המשותפים לשניהם וכן הטעויות המשותפות הברורות על מקור משותף.

¹³ ספר היוחסין גורס 'עשר'; כתבי־יד וינה 120 גורס ה', וכך גם בספר הקבלה: G.D. Cohen (ed.), *The Book of Tradition, Hebrew Section*, Philadelphia 1967, p. 40

¹⁴ כתבי־יד וינה 120 גורס 'שבע'.

¹⁵ ספר היוחסין גורס י'.

¹⁶ ספר היוחסין גורס י'; שני כתבי־יד, התלויים כנראה במקור משותף (ראה לעיל, הערה 12) גורסים ז'.

¹⁷ לגבי תחילת התקופה אפשר אולי להקדים קצת, שהרי כשמסכמים את תקופות גאוני סורא שמונה רש"ג במאה האחת־עשרה לשטרות (לוין, עמ' 106–108) מתקבל סכום של תשעים ושמונה שנים בלבד. ואף על

כוללת תקופות מוגדרות המסתכמות ב־156 שנה,¹⁸ נוסף על ארבע תקופות משבר שאורכן המדויק אינו ידוע לנו.¹⁹ מה מקור הטעות הגלויה שבקטע זה? כלום ניתן להשתית את תולדות גאוני סורא בתקופה זו על בסיס חלופי איתן?

סתירה גלויה זו העסיקה כמובן את כל מי שניסה לקבוע את הכרונולוגיה של תקופת הגאונים. היו שפשוט קיזזו משנות הגאונים באופן שרירותי, כדי להגיע לסכום הנדרש, כגון א' אקשטיין וז' בכר שכתבו: *The difference of 17 years has been adjusted*²⁰ 'in the following list by reducing the terms of office of some of the geonim'. אך נעשו גם ניסיונות יסודיים יותר לעמוד על מקור הסתירה, ועלינו לבדוקם ביתר פירוט. הראשון שנכנס לעובי הקורה בסוגיה זו היה י"א הלוי. הוא השתית את הצעת פתרונו על שני יסודות מוצקים לכאורה:²¹ 1. רב שרירא גאון, בתשובה המצוטטת בספר האשכול, מדבר על 'חכמי דורו' של רב משה גאון סורא, 'כגון מר רב יוסף גאון בן מר רב רבי',²² שלפי איגרת רב שרירא כיהן כגאון פומבדיא במשך שנה אחת בלבד — 1152 לשטרות (841/840 לספירה). לפי הקטע דלעיל, בשנה זו עוד לא נתמנה גאון בסורא שיחליף את רב משה לאחר פטירתו. התאמה זו מוכיחה את הנכונות של חלקה הראשון של הרשימה הנ"ל, עד לשנת 1152 לשטרות. 2. עם זאת, כשנת 1169 לשטרות כבר שימש רב עמרם בגאונות וכתב תשובות כדרך הגאונים.²³

פי שהגאון מסכם 'ואלו תומת מאה שנה', ייתכן שהחלוקה למאות חייבה אותו, ולמעשה סוף המאה היה באמצע תקופת הגאונות של רב הילא. אולם, לפי עדות רב שרירא (לוי, עמ' 107), שרב יהודאי כיהן בסורא בזמנו של אחיז רב דודאי בפומבדיא, דהיינו לכל המוקדם בשנת 1072 לשטרות (שם, עמ' 103–104) — נראה שאין להקדים יותר משנה אחת (תקופות הגאונים שאחרי רב יהודאי מסתכמות בעשרים ושבע שנה). לגבי סוף התקופה אין כל מרווח לתמרון. תאריך מינויו של רב סעדיה, בתחילת שנת 1239 לשטרות, מקיים ממקור נוסף, אמין ביותר. ראה: J. Mann, 'A Fihrist of Sa'adya's Works', *JQR* XI (1920–21), pp. 423–428.

¹⁸ אפילו ננצל את הגמישות האפשרית בנוגע לתחילת התקופה (ראה ההערה הקודמת) ונאמץ באופן שרירותי בכל מקרה של שינויי נוסח את המספר הקטן ביותר (לעיל, הערות 12–15) — חרף התייעוד הקלוש והמשתנה — לא יהיה בכך כדי לפתור את הסתירה; וברור שלא זו הדרך.

¹⁹ רב שרירא מציין, שאחרי רב משה 'עמדו שתי שנים בלי גאון', ויש מקום לחשוב שהתקופות שלא הגדיר היו קצרות יותר; אך אינני בטוח, שזו מסקנה לגיטימית. ייתכן שמקורותיו לגבי תקופות אלו היו מפורטים פחות.

²⁰ 'Gaon', *The Jewish Encyclopedia*, V, 1903, p. 570.

²¹ י"א הלוי, דורות הראשונים, חלק שלישי, ברלין–וינא תרפ"ג, עמ' 242–246. בעמ' 245 מובא כסיוע הטיעון, שלא מסתבר שרב נטרונאי נפטר שבעים וארבע (או שבעים ושתיים) שנים אחרי אביו רב הילא; אך גם לדעתו אין זה אלא סיוע קלוש, ואנו יודעים, לדוגמה, שרב דוסא גאון נפטר שבעים וחמש שנים אחרי אביו רב סעדיה. הדיון הארוך בסיפורו של רב נתן ובפרשת עוקבא ריש גלותא (שם, עמ' 249–259) אינו מעלה ואינו מוריד לענייננו.

²² לתיקון נוסח התשובה והסבר של דברי הגאון עיין שם, עמ' 242–243. התשובה נתפרסמה לאחרונה באוצר הגאונים, סנהדרין, סימן תתכח.

²³ עיין שם, עמ' 245–246 (עיטור, מהדורת ר"מ יונה, ג, סח ע"א). תאריך זה מקוים אף ממקום אחר: L. Ginzberg (ed.), *Geonica*, II, New York 1909, p. 326. וכן יש בידינו תשובות של רב עמרם שנכתבו בשנת

אם אכן נקבל את שתי ההנחות האלו, טוען הלוי, כמעט פתרנו את הבעיה: לא נותר לנו אלא להכניס את הגאונים כהן צדק, שר שלום ונטרונאי לתקופה של שבע-עשרה שנה, ו'על כן נראה שתחת האמור באיגרת רש"ג על כלם גם על רב כהן צדק גם על רב שר שלום גם על מר רב נטרונא (!) שנים לכל אחד, 24 נתחלף אצל רב כהן צדק ורב שר שלום בין יו"ד לוי"ו ויהי' שנות כל אחד מהם ו' שנים ורב נטרונאי כתוב בדברי הראב"ד ה שנה, ונחליט שזו היא הנוסחא האמיתית'. 25 אמנם אין הצעה חריפה זו פותרת את הבעיה לחלוטין אפילו אליבא דהלוי, 26 ואין היא מתיישבת עם עובדות שנתגלו לאחר מכן; 27 מה גם שהפתרון המוצע בנוי על יסודות רעועים, כפי שהרגיש לוין. 28 שהרי כפי שראינו מוסר רב שרירא, שלפני תקופת הכהונה של שמונה-עשרה שנה בישיבת סורא כבר 'היה פליג ליה רב עמרם ואיקרי גאון'; ואם כך הדבר, ייתכן בהחלט שזה היה המצב בשנת 1069 לשטרות, ואין לנו שום הוכחה, שבשנה זו כבר נפטר רב נטרונאי ושרב עמרם זכה להכרה כללית בתור גאון סורא. 29

התגלית האחרונה הנוגעת לענייננו היתה כמה שנים לאחר הופעת ספרו של הלוי, כשפרסם ש' אסף קטע גניזה המכיל תשובות של רב נחשון גאון שנכתבו בשנת 1183 לשטרות (871 לספירה). 30 תאריך זה לא התיישב עם הניסיונות הקודמים לקבוע את תאריכי הגאונים השונים, והוא חייב התמודדות מחודשת עם הבעיה בכללותה. המלה האחרונה בנושא זה נאמרה מפי אסף עצמו ו' בראנד, שהציעו כרונולוגיה זו לגאון סורא: 31

1170 לשטרות, עיין: ש' אסף (מהדיר), תשובות הגאונים מתוך הגניזה, ירושלים תרפ"ט, עמ' 61–63. וכידוע, לפי נימוסי הישיבות, רק גאונים כתבו תשובות: ראה גינצבורג, שם, עמ' 31. שורה 21. להוכחה עקיפה נוספת שרב עמרם כתב תשובות כבר בשנת 1169 ראה להלן, הערה 86.

24 היינו, לפי הנוסח שבספר היוחסין (ראה לעיל, הערה 13).

25 הלוי (לעיל, הערה 21), עמ' 259.

26 הרי אם עלה רב עמרם לגאונות בשנת 1169 לשטרות, נשאר עודף של חמש שנים לפחות לגבי התקופה שבינו לבין רב סעדיה. ניתן לעמוד על פתרונו של הלוי לבעיה זו מהרשימה המסכמת שלו, שם, עמ' 282–283. הוא מייחס לרב האי בר נחשון שש שנים במקום עשר שבאיגרת רש"ג (שוב ו' במקום '!). ומוריד שנה אחת מרב שלום ושנה אחת מרב יעקב, כנראה מתוך הנחה שמספר השנים המיוחס לכל אחד באיגרת כולל את שנת מינויו ואת שנת פטירתו.

27 בעיקר התאריך של 1183 לרב נחשון (עיין להלן, בפנים) אינו מתיישב עם סכימה זו; ורק בדוחק רב ניתן להסביר לשיטה זו את השאלות שנשאלו לרב נטרונאי ולרב מתתיה (עיין להלן, עמ' 338).

28 לוין, עמ' 115, הערה ב.

29 אמנם הלוי (לעיל, הערה 21), עמ' 258–259 ניסה לטעון, שלא היתה זו מחלוקת של ממש, אלא שרב עמרם נבחר על-ידי ראש הגולה לסייע לו בעניינים מסוימים. ואולי חשב שבתור שכזה לא היה רב עמרם כותב תשובות. אך ברור מכמה בחינות שדברים אלה חסרי שחר: אין הם מתיישבים עם התיאור של רב שרירא, ומי שניהל את ישיבת ראש הגולה נתכנה 'דיינא דבבא דמרוחא', ואף כתב תשובות לעתים (ראה להלן, הערה 92). 30 ש' אסף (לעיל, הערה 23), עמ' 27, ועיין שם, עמ' 2–3 (לגבי הסתירה כביכול בנתע לייחוס התשובות ראה להלן, הערה 39).

31 הדברים נמסרו בנוסח עברי בערך 'גאון', האנציקלופדיה העברית, י' ירושלים תשט"ו, טורים 135–136; ובנוסח אנגלי: 319–320, cols. 319–320, Jerusalem 1971, VII, *Encyclopedia Judaica*, 'Gaon'. נחתי את התאריכים לספירה על פי הנוסח האנגלי, והוספתי את התאריכים לשטרות בסוגריים.

- 788 (1100 לשטרות) הילאי בר מארי
 797 (1109 לשטרות) יעקב הכהן בר מרדכי
 811 (1123 לשטרות) איבומאי
 816 (1128 לשטרות) צדוק בר ישי
 818 (1130 לשטרות) הילאי בר חנינא
 822 (1134 לשטרות) קימאי בר אשי
 825 (1137 לשטרות) משה כהנא בר יעקב
 836 (1148 לשטרות) —
 838 (1150 לשטרות) כהן צדק בר אבומאי
 848 (1160 לשטרות) שר שלום בר בועז
 853 (1165 לשטרות) נטרונאי בר הילאי
 858 (1170 לשטרות) עמרם בר ששנא (מלך עם נטרונאי משנת 853 [1165])
 871 (1183 לשטרות) נחשון בר צדוק
 879 (1191 לשטרות) צמח בר חיים.³²

שני חוקרים אלה אינם מסבירים כיצד הגיעו לכתובות הללו, אך לא קשה לשחזר את התהליך, כאשר נקודת המוצא היא שנת 1183 לשטרות לרב נחשון, שהזכרנו קודם. כדי לצמצם את הבעיה ככל האפשר מניחים, שרק בשנה זו עלה רב נחשון לגאונות; אם כך הדבר נשאר עודף של שש-עשרה שנה, שניתן להיפטר ממנו בשלושה מהלכים:

1. מניחים, בניגוד לנאמר באיגרת רש"ג,³³ שהתקופה של שמונה-עשרה שנה, המיוחסת לרב עמרם, כוללת את השנים שבהן ניהל ישיבה שהתחזרה עם ישיבת סורא הרשמית, בהנהלתו של רב נטרונאי.

2. מייחסים לרב איבומאי (או איבומאי) חמש שנים בלבד, כפי שנמצא בשני כתיב-יד של

האיגרת, ולא שמונה שנים כבכרוב עדי-הנוסח.³⁴

3. את חמש השנים הנותרות מקצצים, באופן שרירותי לגמרי, מתקופת הכהונה של רב שר שלום גאון, ומייחסים לו גאונות של חמש שנים במקום של עשר.

³² מכאן ואילך התקופה המיוחסת לכל גאון מתאימה לנאמר באיגרת רב שרירא, אלא שלרב צמח חסרה שנה אחת (שבע במקום שמונה), ולרב האי בר נחשון נוספת שנה אחת (אחת-עשרה במקום עשר), ואיני יודע למה.

³³ דרך אגב יש להעיר, שחלק מהקשיים שבפתרונות שהוצעו לבעייתנו נובעים מרצונם העז של החוקרים להגן על נכונות דבריו של רב שרירא. בניסיון זה הגיעו בדבריו ופירשו אותם פירושים דחוקים ומאולצים. לדידי, עדיף לפרש את דבריו של רב שרירא כפשוטם ולהודות שיש טעות בכתובות הללו שהוא מציע, אם כי מסתבר שהאשם נעוץ במקורותיו ולא בו (והשווה להלן, הערה 60).

³⁴ ראה לעיל, הערה 12.

נראה לי ברור, שפתרון כזה אינו עשוי להשביע את רצוננו לחלוטין, ועלינו לחפש נקודות אחיזה נוספות, בטוחות ככל האפשר, מחוץ לאיגרת רש"ג. הנתונים החדשים שברצוני להתבסס עליהם להלן אינם נובעים מתגליות חדשות באוצרות הגניזה, אלא מבדיקה מחודשת של מקורות הידועים זה כבר מזווית ראייה חדשה; כוונתי לאפשרות לתארך תשובות באופן עקיף, כאשר שאלה אחת נשאלה לשני גאונים.

[ב]

תופעה זו — שואלים שפנו לשני גאונים במקביל — ידועה מזמן, והעדות המובהקת ביותר לה נמצאת בדברי התוכחה הקשים של רב נחשון גאון סורא:³⁵

ודקא כתביתון שאילאתא לקדמנא ולמתיבתא דפום ואיכא בין דילנא לדילהון קרוב לכ"ח פרסי לא ידענא מאי כתבין ולא אינין ידעין מאי כתביננא, סוף סוף סברא דליבא הוא, אית מדי דאנחנא חזיננא חד אנפא ואינון חאזו חד אנפא, לא האוי חלול השם תמן דאמריטון קא פלגין על הדאדי ! ? ר' נתן בר ר' חנניא ניחא נפשו בעדן ורבנן קדימי דילכון³⁶ דהות כונתן לשמים לא עבדו מעולם הכין דכי הידנא לו שני דהות כתבין שאילתא או כולהון לקדמנא או כלהון לפום או מקצת לקדמנא ומקצת לפום אבל וד[אי חד]נוסחא בשאילה מן תרתין מתיבתא לא עבדו הכין לעולם וכו'. השתא נמי אי [לאו] רבנא [ש]למה בר רבנא יצחק ו[רבנא] משה הכהן בן רבנא אהרן [נטר] רחמנא דבעו מיננא דאמרו דהדא זימנא בלחונך הוא דעברתון הכין לא הוה כתביננא יתהון, והשתא נמי קא מתריננא בכון דאו שאילתון חד נוסחא מן קדמנא ומן פום לא מיכתיב לכון שם מיד[עם] ב[עלמא] לא מן פום ולא מן קדמנא.

לכאורה, משתמע מדברי רב נחשון, שזאת תופעה חריגה ויחידאית כמעט, אך בבדיקה מקיפה מלמדת ששאלות כפולות כאלו לא היו נדירות, ובמיוחד, כנראה, באמצע המאה התשיעית לספירה, סמוך לזמנו של רב נחשון.³⁷ על חשיבות תופעה זו מכמה בחינות כבר עמד מורי ורבי ש' אברמסון,³⁸ ולא באתי להוסיף אלא את הממד הכרונולוגי. אם שאלה

³⁵ לפרסום אחרון ופרטים על פרסומים קודמים ראה: ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 38–39.

³⁶ כלומר חכמי קירואן, מקומו של רב נתן בר חנניה, עיין עליו: ש"א פאזנאנסקי, 'אנשי קירואן', וזכרון לאברהם אליהו, פטרבורג תרס"ט, עמ' 218; גינצבורג (לעיל, הערה 23), א, עמ' 32–33 (הקושי שהעיר עליו הוא רק למראית עין, ראה אברמסון, שם, עמ' 236–237); הנ"ל, במרכיבים ובתפוצות בתקופת הגאונים, ירושלים תשכ"ה, עמ' 16–17 (בהערה).

³⁷ ראה ההערה הבאה, ולהלן, עמ' 337–338 והערה 86. איני יודע כיצד לפרנס את דברי רב נחשון (ראה להלן, הערה 44).

³⁸ בספרו (לעיל, הערה 35), עמ' 36–39, פתר בעיה של חילופי ייחוס על פי תופעה זו, והראה שמדובר בשאלות שנשאלו לרב נחשון ולרב צמח בר פלטי גאון פומבדיתא. לאחרונה חזר לנושא במאמר מיוחד:

נשלחה בבת אחת³⁹ לשני משיבים, וזמנו של אחד מהם ידוע לנו ממקורות אחרים, הרי ניתן להסיק, שאף המשיב השני פעל באותה תקופה. בסעיף זה של מחקרנו ננסה להוכיח בדרך זו, שתקופת כהונתו של רב נטרוני בר הילאי גאון בסורא חפפה לתקופת כהונתם של רב פלטוי גאון ורב מתתיה גאון בפומבדיתא. בסעיף הבא נעמוד על המשמעות הכרונולוגית של חפיפות אלו.

לפני שנפתח בדוגמות, עלינו לציין, שבמקרים רבים הקביעה ששאלה מסוימת נשאלה לשני גאונים היא קביעה עדינה ובעייתית. מצד אחד, צריכים להראות, כי שתי השאלות זהות וכי אינן רק שתי היקרויות של בעיה עקרונית שיכולה להתעורר פעם אחר פעם; הוכחה כזו תתבסס על פרטים קונקרטיים ברקע השאלה, על צירופן של שאלות מספר ועל לשונה של השאלה עצמה. מצד אחר, חייבים אנו להראות שלפנינו שתי תשובות שונות ולא שני נוסחים של תשובה אחת; ולאור החופש הרב שהרשו לעצמם מעתיקים בעיבוד תשובות הגאונים (ובעיקר בקיצורן), אין זו תמיד משימה קלה. הדבר ברור ביותר כאשר יש הבדל או אף מחלוקת בתוכן של שתי התשובות, אך גם כאשר התוכן דומה בעיקרו, הבדלים בהדגשה ובניסוח יכולים ללמד על קיומן של תשובות נפרדות. לאחר הקדמה זו, נביא כמה דוגמות מובהקות למדי של שאלות שנשאלו לרב נטרוני ולגאון פומבדיתא ונרמזו לדוגמות אפשריות נוספות. נפתח בשאלות שנשלחו לרב נטרוני ולרב פלטוי.

1. הדוגמה הברורה ביותר קשורה בכעיה שנתעוררה כמה וכמה פעמים במהלך תקופת הגאונים: כשיהודי הוליד בן משפחתו הנוכרייה, האם ניתן להניח ששחררה לפני כן? או האם לפחות יש להניח ששחרר את בנו שנולד ממנה? רב שרירא ורב האי שנשאלו על עניין זה מעידים, שהשאלה עלתה כבר מאות שנים קודם לכן, בקשר לפרשה המפורסמת של בוסתנאי ראש גולה.⁴⁰ וקרוב יותר לזמנם הם: 'ומר רב אלעזר אלוף דמן אספמיא ו"ל שאל

'שאלה אחת ושתי תשובות', שנתון המשפט העברי יא (חשמ"ו) — (כרפוס). שם הוסיף דוגמות רבות, בייחוד של שאלות שנשלחו לשני הגאונים הנ"ל. בנוגע לשאלות שנשאלו מרב נטרוני ומרב פלטוי, השווה: ד' רחנטל, 'לתולדות רב פלטוי גאון ומקומו במסורת ההלכה', שנתון המשפט העברי (שס). תודתי נתונה לד"ר רחנטל, שהראה לי את הדברים לפני פרסומם.

³⁹ ברור שכן הדבר במקרה שעליו מתרעם רב נחשון, ומסתבר שכן הוא גם במקרים אחרים. אמנם, לפעמים פנו שואלים לגאון אחד, לאחר שכבר היתה בידיהם תשובה של גאון אחר באותו נושא, ולפעמים אף תשובות של כמה גאונים. אך בדרך כלל קרה הדבר כעבור זמן רב, והשואלים ציינו במפורש את תשובות הגאונים שבידיהם ואת הביקורת שלהם או הנקודות הצריכות כירור לדעתם. היו כאשר היו המניעים של אותם שואלים שפנו במקביל לשני גאונים שעמדו בראש מוסדות מתחרים — קשה להניח שפנו לגאון אחד וכעבור כמה שנים פנו לגאון אחר באותה לשון ממש, ובלי לציין שכבר שאלו את אותה שאלה. וראה: בבלי ע"ז ז ע"א ומקבילות: 'הנשאל לחכם וטימא לא ישאל לחכם ויטהר, לחכם ואסר לא ישאל לחכם ויחיר. היו שנים אחד מטמא ואחד מטהר, אחד אוסר ואחד מתיר...'

⁴⁰ ראה לאחרונה: א' גרוסמן, ראשות הגולה בבבל בתקופת הגאונים, 'ירושלים חשמ"ד, עמ' 15–44; ביבליוגרפיה של מחקרים קודמים הובאה שם, עמ' 15, הערה 3. חשבתנו נמצאת באוצר הגאונים, יבמות, סימן צה.

הא שאילתא קמי רב פלטוי ומר רב נטרונאי גאונים ז"ל ושויוהו כמשוחרר'. ובתשובה אחרת מסוף תקופת הגאונים נמסרו פרטים נוספים על שאלת רב אלעזר, שנסבה על 'ראובן שבא על שפחתו והולידה בן והכניסו לבית הספר והנהיג בו מנהג בני'.⁴¹

2. נעבור עתה לשאלות מספר בנוגע למנהגי קבורה ואבלות. הגיעו אלינו תשובות של שני הגאונים בנוגע לשלושה מנהגים: רחיצת ידיים אחרי הקבורה, מעמדות ומושבות, ואמירת ברכה על הכוס כשחוזרים לבית האבל. שתי השאלות הראשונות כלליות מאוד, ונראה שאין בהן כשלעצמן כדי ללמד על שואלים שפנו לשני הגאונים במקביל;⁴² אך יש לצרף אותן למשתמע מהשאלה השלישית. נקביל כאן את שתי התשובות על שאלה זו, של רב נטרונאי ושל רב פלטוי:⁴³

רב נטרונאי	רב פלטוי
ושכתוב במקומו כשחוזרין עם אבל מן הקבר מברכין על הכוס ב"א אמ"ה דיין הרחמים [שופט אמונות שדננו דין אמת ככתוב הצור תמים פעלו ומסיים ברוך מנחם לב אבליים] ושותין האבליים וזה הוא כניסתן באבילות — יש מנהג זה או לא, וברכה זו צריך לאמרה בעשרה או לא?	ואמר רב פלטוי: וברכת אבליים שאתם אומרים אותה על הכוס 'ברוך מנחם לב אבליים' — אנו אין מנהגנו בישיבה לאומרה כל עיקר ולא בבבל כלל, אבל אתם שתקנו לכם חכמים הראשונים אמרו אותה. מיהו אין צריכה עשרה, שלא מצינו עשרה אלא בברכת רחבה בלבד.
וכי קביעת אבילות בשתיית כוס חלרי? !... וברכה זו שכתבתם לא שמענו מעולם ואין לה זכרון בתלמוד ולא שמענו בשתי ישיבות שיש מי שאומר ברכה זו ולא שמענו מרבתינו.	

⁴¹ אוצר הגאונים, שם, סימן צד. השאלה מתייחסת לתשובתו של רב אהרן גאון (אמצע המאה העשירית לספירה), וקרוך לומר שאף תשובה זו היא של רב שרירא או רב האי.

⁴² באוצר הגאונים, משקן, סימן קכב מובאות תשובותיו של רב פלטוי בעניין רחיצת ידיים אחרי הקבורה ובעניין המנהג לשבת ולקום כשחוזרים מבית הקברות (הייחוס לרב פלטוי נמצא אף בכתב-יד הלבירשטס, חלק א, סימן שפט). בסימן קכא, קכג, מובאות תשובות של רב נטרונאי על שני נושאים אלה (ניסוח השאלה השנייה שונה במקצת מניסוח השאלה שלכאורה נשאלה לרב פלטוי, אבל מתוך תשובתו נראה ששאלה זו נחקצרה). שתי התשובות של רב נטרונאי שאובות מספר בשר על גבי גחלים, ונראה מלשון המצטים שספר זה הכיל קבוצה שלמה של תשובות רב נטרונאי. בסימן קכג ניתנו פרטים נוספים לגבי קובץ זה: 'תשובות רב נטרונאי בר הילאי שהשיב לרבנא נתן בריה דרבנא חנניה ולרבנא יהודה בריה דרבנא שאול' (וראה שם, הערה יא).

⁴³ אוצר הגאונים, שם, סימן קכו (רב נטרונאי), וסימן קכז (רב פלטוי). המובא בטור הימני מיוחס כמפורש

הראשונים שהעתיקו את תשובת רב פלטי לא הביאו את לשון השאלה, אך מתוך דברי התשובה ברור, שהוא, כמו רב נטרונאי, נשאל על מנהג מקומי לברך על הכוס 'ברכת אבלים' בנוסח 'ברוך מנחם לב אבלים', והשואלים רצו לדעת אם ברכה זו צריכה להיאמר בנוכחות עשרה, כדין 'ברכת אבלים' שנזכרה במשנה (מגילה ד, ג). מצד אחד, ברור שלפנינו שתי תשובות נבדלות, המשקפות גישות שונות. מצד אחר, אף שאין לשלול לחלוטין את האפשרות ששאלה כזו נשאלה בשתי הזדמנויות שונות, קרוב יותר להניח — ובמיוחד בהתחשב בשתי השאלות האחרות שציינתי — שמדובר בקבוצת שאלות שנשלחה כאחת לשני הגאונים.⁴⁴

3. שני הגאונים נשאלו, אם רצוי לסלק את השולחן מלפני הסועדים לפני שיברכו ברכת המזון או לאחריה, ונחלקו בדבר.⁴⁵ בשאלה שהופנתה לרב פלטי כלולה התייחסות לדברי ר' אלעזר (סנה' צב ע"א), בדבר 'כל שאינו משייר פת שלמה על שלחנו', ואילו רב נטרונאי⁴⁶ נשאל על המימרה הסמוכה של ר' אלעזר, 'כל המשייר פתיתין על שלחנו כעובד עבודה זרה'. קרוב בעיני שאף צירוף זה אינו מקרי, ושתי השאלות נשאלו משני הגאונים.⁴⁷

במקרים אחרים אפשר שנשאלו שני גאונים אלה שאלה אחת, אבל אין שום הוכחה לכך; מדובר בעיקר בדמיון בנושאי השאלות וברקען. ראה למשל: אוצר הגאונים, משקין, סימנים יא-יב; שם, תענית, סימנים צ-צא; שם, ראש השנה, סימנים קלו-קלד; חמדה גנוזה, סימנים יט, קד;⁴⁸ שם, סימן קז, לעומת: הלכות פסוקות, סימן נא; שם, סימנים עב, עה; שם, סימן ג, לעומת: תשובות גאונים, מהדורת אסף (תש"ב), עמ' 181, סימן יז.⁴⁹

לרב נטרונאי (עיין שם, הערה ה) ולקוח מקובץ שלם, שצריך לייחסו לגאון זה (תשובות גאונים קדמונים, מהדורת ד' קאסל, ברלין תר"ח, סימנים כט-מה); ראה מה שכתבתי בדיסרטציה שלי (לעיל, הערת כוכבית בראש המאמר), עמ' א/29-30.

⁴⁴ אם כך הדבר, ברור שאף רב נתן בר חנניה לא נמנע מלפנות לשני גאונים במקביל (ראה לעיל, הערה 42), בניגוד לטענתו של רב נחשון (לעיל, עמ' 333, וראה שם, הערה 37).

⁴⁵ אוצר הגאונים, ברכות, סימנים רסא-רסב.

⁴⁶ ע"י גינצבורג (מהדיר), גנזי שעכטער, ב, ניו יורק תרפ"ט, עמ' 104, סימן עט. על ייחוס הקובץ הכולל תשובה זו לרב נטרונאי, ראה דברי גינצבורג, שם, עמ' 97-103, ודברי אסף, גנזי קדם ד (תר"ץ), עמ' 96-97.

⁴⁷ אמנם, תשובתו של רב נטרונאי מתייחסת למימרה אחרת של ר' אלעזר, אבל שתי המימרות דומות מאוד בעניינן ובהתחלתן ואף סמוכות זו לזו. ייתכן שהשאלה שהגיעה לגאונים הזכירה את דברי ר' אלעזר, ונתפרשה בדרכים שונות על-ידי שני המשיבים. ובאשר לעובדה שתשובת רב נטרונאי על דברי ר' אלעזר הגיעה אלינו כנפרד מתשובתו על סילוק השולחן, שלא ככתשובתיו של רב פלטי — נראה שיש לכך הסבר פשוט: לפי רב פלטי, ההתנהגות הנכונה בעניין סילוק השולחן תלויה בעניין השארת הפת על השולחן, אבל לדעת רב נטרונאי סילוק השולחן תלוי בזמן, שבת לעומת יום חול, ואינו קשור כלל בכמות הלחם שנשארה על השולחן, כך שניתן לפצל את דבריו ולראות בהם שתי תשובות נפרדות.

⁴⁸ אני נוטה לדעה, שיש כאן שתי שאלות שונות, המתייחסות לאותה מציאות היסטורית, אבל אכמ"ל. ראה ביתיים מה שכתבתי בדיסרטציה (לעיל, הערת כוכבית בראש המאמר), עמ' א/33-34, הערה 117, עמ' 9/ג, הערה 30.

⁴⁹ בהלכות פסוקות מובאת רק השאלה שנשלחה לרב נטרונאי, בלי תשובתו. וברשימה שכתשובות גאונים, מהדורת אסף, באה שאלה זו מיד אחרי שתי שאלות שנשאלו לרב פלטי (עיין שם, הערות 12-13).

נפנה כעת לשאלות שנשאלו לרב נטרונאי ולרב מתתיה גאון פומבדיתא. הפעם נסתפק בשתי דוגמות מובהקות:

1. השאלה הראשונה מתייחסת לאפשרות להשביע אשה נשואה.⁵⁰

שאלה זו מרב נטרונאי גאון ז"ל. ראובן אפקיד זוזי גבי לאה והיא איתת גבר וחייבה ב"ד שבועה אית מן דינה לאשבועה או לא? תשובה, כך ראינו: משום דהויה לה אשת איש יבטל דינה מבר ישראל! ועוד אשת איש נשתנה דינה מכל נשי, הא קימ' לן דאיתתא וגברא כהדדי נינהו בדינא! הילכך דינא הוא דמשתבעה הדא לאה כהכין דמשתבעין גברין וכן הילכתא.

ובתשובות רב מתתיה זצ"ל כתב: ראובן דאפקיד זוזי גבי לאה ולא אינתת גבר הוות ולכתר כן אתנסיבה ואתא ראובן ותבעינן מינה כבי דינא ונפלה שבועה עלה, אית מן הדין להשביעה והיא אשת איש או לא? כך ראינו: כיון דהויה אשת איש לא משבעינן לה. ואי אמר בעלה לא מהנפקנא אינתיי לבי דינא לא מפקינן, שלא תתגנה על בעלה...

לדעתי ברור לחלוטין, שהשאלות שנשלחו לשני הגאונים היו זהות, אלא שנוסח השאלה שהשיב עליה רב נטרונאי נתקצר, ונשמטה העובדה שבזמן ההפקדה עדיין היתה לאה פנויה — פרט שאינו מעלה ומוריד לעניין התשובה.⁵¹ והתשובות של שני הגאונים מנוגדות ממש.

2. השאלה השנייה עוסקת בקריאת התורה בפסח.⁵²

והא דשדר רב נטרונאי גאון לרבנן ואמר מר רב מתתיה היכי די באספמיא וששאלתם שבת שחל להיות דמתרמי להיות פסל לך

⁵⁰ דברי רב נטרונאי מובאים על פי כתב־יד פרמא 3525 (פירו 65). סימן עב (ראשיתו מועתקת אצל ש' אסף (מהדיר), מספרות הגאונים, ירושלים תרצ"ג, עמ' 106, הערה 2). נוסח מקביל של תשובה זו מיוחס לרב הילאי, (תשובות גאוני מזרח ומערב, מהדורת י' מיללער, ברלין תרמ"ח, סימן כ), אך ההקבלה לתשובת רב פלטוי מכריעה לטובת הייחוס לרב נטרונאי; חילופי ייחוס בין רב נטרונאי ובין רב הילאי (אביו?) אינם נדירים באופן יחסי. דברי רב פלטוי מובאים מאוצר הגאונים, בבא קמא, סימן ר.

⁵¹ אמנם, לפי הנוסח שהבאנו בפנים משתמע לכאורה שההפקדה היתה בזמן שלא היה נשואה, אבל נראה שבפרט זה עדיף הנוסח הנמצא במקבילה (ראה ההערה הקודמת): 'וחייבה ב"ד שבועה והיא איתת גבר' — כלומר, רק פסיקת בית־הדין היתה מאוחרת לנישואיה. ונראה שכך ניתן לדייק אף מלשון הגאון, 'משום דהויה לה אשת איש יבטל דינה מבר ישראל?'. ואף את הנוסח שלפנינו אפשר לפרש כך, אם כי בדוחק.

⁵² אוצר הגאונים, מגילה, סימן רלה (השני, בעמ' 64) וסימן רמא.

בערב שבת או באחד בשבת
קורין ראה אתה בשבת ומאי
דמתרמי למקרי בשבת קרינן
ליה באחד בשבת.

בחולו שלמועד דקרינן ראה אתה אומר
אלי ומתרמי להיות פרשת פסל לך
בערב שבת או באח' בשבת קורין אותה
וכופלין אותה, או קורין פרשה אחרת?
מאן דשאל האי שאלתא לא עיין בה
כלל דפסל לך בערב שבת ובא' בשבת
לא מתרמי כלל דהכין לא מתרמי לעולם...

רב נטרונאי ממשיך ומסביר בפרוטרוט, מדוע השאלה היא בלתי מציאותית, שכן קריאת 'פסל לך' נקבעה ליום החמישי של פסח, ולפי חוקי הלוח לעולם אין הפסח חל ביום שני או רביעי בשבוע, כך שלא יחול יומו החמישי בערב שבת או באחד בשבת. קשה להניח, ששאלה מוטעית כזו נשאלה פעמיים באופן עצמאי, וזאת בתקופה כה קצרה. מסתבר, שאותם השואלים פנו לשני הגאונים: האחד הוכיחם על רשלנותם וניצל את ההזדמנות להסביר את האפשרויות השונות של קביעת הפסח ואת מנהגי הקריאה בכל מקרה ומקרה; ואילו האחר לא התייחס לאבסורד שבשאלה והסתפק בדברים כלליים, שנכונים לגבי מקרה אחר לפחות.⁵³

אף בנוגע לשאלות שנשאלו לרב נטרונאי ורב מתתיה אפשר לערוך רשימה ארוכה של דוגמות אפשריות נוספות, אך מכריעות פחות: ראה: אוצר הגאונים, ברכות, סימנים קג-קד; פסחים, סימנים רמ-רמב; ⁵⁴משקץ, סימנים מט-נ; מגילה, סימנים קעח-קעט; שם, סימן קצ; סוכה, סימנים קיח-קיט, קכא; ⁵⁵כתובות, סימנים תרט-תרעא. ⁵⁶

[ג]

בסעיף הקודם ניסינו להוכיח, שהיתה חפיפה בין תקופת כהונתו של רב נטרונאי בסורא ובין תקופותיהם של רב פלטי ורב מתתיה בפומבדיתא. כדי לעמוד על המשמעות הכרונולוגית

⁵³ המקרה שמתאר רב נטרונאי, שבו חל היום הראשון של פסח ביום חמישי בשבוע, עיין שם. ברור, על כל פנים, שאין תשובתו של רב מתתיה עונה על השאלה שנשאל, שהרי מה שהפריע לשואלים היה שלכאורה צריך לקרוא אותה הפרשה יומיים רצופים, ואילו הגאון משיב על מקרה שבו הקריאה האמורה להגיע באותו יום שונה מהקריאה המיוחדת שנקבעה לשבת חול המועד.

⁵⁴ סימנים רמ-רמא מקבילים, ונראה להעדיף את הייחוס לרב נטרונאי.

⁵⁵ נראה, שסימן קיח בחלקו השני מקביל לסימן קיט, והדמיון הרב לשאלה שנשאלה לרב מתתיה (סימן קכא) מסייע לייחוס לרב נטרונאי.

⁵⁶ נראה, שסימנים תרע-תרעא מקבילים, ואותה תשובה מיוחסת פעם אחת לרב נטרונאי ופעם אחת לרב פלטי. תשובה דומה בתוכנה, אך לא בניסוחה, נמצאת בין תשובות רב נטרונאי בגניזת קדם ד (תר"ץ), עמ' 99, סימן פט (ראה דברי אסף, שם, עמ' 96-97).

וההיסטוריה של הדברים, עלינו לבדוק את המצב בפומבדיא באותו זמן לפי עדותו של רב שרירא:⁵⁷

ובתריה בשנת קנ"ג מרב פלטוי בר מרב אביי שתיסרי [צ"ל שיתסרי] שני, ובתריה מרב אחא כהנא בר מרב מר גאון שיתא ירחי בשנת קס"ט. ובתריה הות פלוגתא בין מררב מנחם גאון בריה דמררב יוסף גאון בר רב חייה ומובחרים דרבנן בהדיה שתא ופלגא ובין מררב מתתיה בר מררב רבכי ורבנן אחריני בהדיה ונח נפשיה דמררב מנחם בשנת קע"א והדרו רבנן לקמי מררב מתתיה ⁵⁸ שני בתר הכין...

זאת אומרת, שרב נטרונאי כבר שימש בגאונות לכל המאוחר בשנת 1169 לשטרות (857/858 לספירה), שנת פטירתו של רב פלטוי. משמעות החפיפה בינו לבין רב מתתיה ברורה פחות: מדברי רב שרירא משתמע, שעד מות רב מנחם בשנת 1171, היה הוא הגאון 'העיקרי' בפומבדיא; ואם כן סביר להניח, שכאשר פנו שואלים לרב נטרונאי ולרב מתתיה במקביל, פנו הם בשנת 1171 לכל המוקדם. אך אין לקבוע כך בוודאות, וייתכן ששאלות אלו נשלחו בזמן המאבק בין רב מתתיה ורב מנחם, על-ידי שואלים שהכירו בגאונותו של רב מתתיה דווקא.⁵⁹ על כל פנים, ניתן להסיק שרב נטרונאי עלה לגאונות כבר בימיו של רב פלטוי, והאריך ימים חצי שנה אחריו לפחות (וקרוב לומר, שנתיים אחריו לפחות).

אם כך הדבר, אנו יכולים לצמצם כמעט לגמרי את מקום הטעות בכרונולוגיה של רב שרירא.⁶⁰ מצד אחד, בנוגע לתקופה של 1100–1169 לשטרות (788/9–857/8 לספירה), יש עודף של ארבע שנים לפחות: לפי איגרת רש"ג עלה רב נטרונאי לגאונות בשנת 1173, אבל כעת ראינו שהיה זה בשנת 1169 לכל המאוחר. מצד אחר, כשאנו זוכרים שרב נחשון כבר שימש בגאונות בשנת 1183 לשטרות,⁶¹ אפשר לקבוע בוודאות שאין לקבל את עדותו של רב שרירא לגבי רב עמרם, ששימש בגאונות במשך שמונה-עשרה שנה אחרי רב נטרונאי ולפני רב נחשון. שהרי אפילו נניח בדוחק שרב נטרונאי נפטר בסוף שנת 1169, ורב נחשון לא עלה לגאונות עד שנת 1183, לא נותרו לרב עמרם אלא ארבע-עשרה שנה לכל היותר! וככל שנאחר את פטירתו של רב נטרונאי ונקדים את כהונת רב נחשון, ילך ויפחת הזמן הנותר ביניהם לרב עמרם.

⁵⁷ לוי, עמ' 113. לגבי אופי הנוסח הניתן כאן, ראה לעיל, הערה 11.

⁵⁸ המספר חסר בכתב-יד ארם צובה. כתב-יד אוכספורד 2521.2 גורס 'שש', וכתב-יד פרמא 117 גורס 'ו'; לקשר אפשרי בין שני כתב-ידי אלה ראה לעיל, הערה 12. על כל פנים, הפיסקה הבאה באיגרת, שבה נאמר שהגאון הבא נתמנה בשנת ק"פ, מוכיחה שזו טעות סופר.

⁵⁹ כפי שכבר רמזנו, אין רב שרירא מצטיין בגישה נייטרלית למחלוקות שהוא מתאר. אין לדעת אם הציבור הרחב הסכים שדווקא אלה שנמשכו אחרי רב מנחם היו המובחרים דרבנן.

⁶⁰ אני חוזר ומדגיש, כי אין להכחיש, לדעתי, שיש טעות בדברי רב שרירא. עלינו לנסות לאתרה, ולא לאנוס דבריו בניסיון לטשטש את הסתירה (ראה לעיל, הערה 33).

⁶¹ ראה לעיל, עמ' 331.

ומכאן לפתרון שברצוני להציע: לדעתי, יש לקבל את עדותו של רב שרירא, שרב עמרם חלק על רב נטרונאי והקים ישיבה מתחרה 'ואיקרי גאון', אבל אין לקבל את הטענה, שלאחר פטירת רב נטרונאי זכה רב עמרם למלא את מקומו בישיבת סורא המסורתית. אם צדקנו בהשערותנו זו, יש לראות את דברי רב שרירא על-אודות רב עמרם כתוצאה של פרשנות מוטעית של מקור, שציינ שרב עמרם ניהל את ישיבתו — במקביל לישיבת סורא המסורתית — במשך שמונה-עשרה שנה. לדוגמה, אפשר שהרישום המקורי העיד 'רב עמרם בר מרב ששנא י"ח שנה הוה פליג ליה ואיקרי גאון' — אבל משהו⁶² שמצא הערה זו במסגרת רשימה של גאוני סורא חשב שאף רב עמרם משתלב ישירות ברשימה זו, ולפיכך הוסיף דברי פרשנות וקישור, '[ובתריה] מררב עמרם בר מררב ששנא י"ח שנה [וקמי הכין] הוה פליג ליה [רב עמרם] ואיקרי גאון [ונחת מינה ובתר הכין מלך כי דפרישנא ואיפטר]'.⁶³ אם נשמיט את המלים שהקפתי בסוגריים — ואני חוזר ומדגיש, המשפט כמות שהוא בוודאי אינו נכון — הבעיה הכרונולוגית תיפתר כמעט כליל. אם נניח שרב נטרונאי שימש בגאונות בשנים 1169–1177 לשטרות (857/8–865/6 לספירה) ורב נחשון בשנים 1177–1185 לשטרות (865/6–873/4 לספירה),⁶⁴ אזי יישארו לנו כארבע שנים⁶⁵ 'לא מכוסות' בין פטירתו של רב נחשון לבין מינויו של רב סעדיה, ונוזה אותן עם שלוש תקופות ההידרדרות שתיאר רב שרירא, שבהן לא היה גאון בישיבת סורא.⁶⁶ לעומת זאת, כפי שכבר ראינו, יהיה עודף של ארבע שנים בתקופה הקודמת לעלייתו של רב נטרונאי לגאונות: כאן לא מצאתי פתרון טוב יותר מלהניח (כדרכו של הלוי), שצריך לגרוס 'ו' שנים' במקום 'י שנים' לגבי רב כהן צדק או לגבי רב שר שלום. אמנם, כתב-היד של איגרת רש"ג אכן גורסים בבירור 'י שנים' בשני המקרים, ולכאורה צריך להניח שכך כתב רב שרירא; אך ייתכן מאוד, שברשימה שהיתה לנגד עיניו כבר נפלה טעות כזו, כרגיל בכתב-יד.⁶⁷

⁶² אני נוטה לחשוב, שלא היה זה רב שרירא עצמו, אלא אחד המעתיקים שקדם לו. הרי רש"ג, בכותבו את האיגרת, היה מודע ביותר לשאלת הכרונולוגיה, ואילו היתה ההערה על רב עמרם שמורה עדיין בצורה דור משמעת, בוודאי היה מפרשה באופן שלא ייצור סתירה כרונולוגית: אך לא כן מעתיק או סתם מעיין, שאינו טורח בהכרח לסכם את השנים שנתייחסו לגאוני השונים. מסתבר שאם מקורו של רב שרירא כבר הכיל את הטעות הנדונה, לא היו בידיו כלים לאתר את הטעות ולתקנה, אף שהרגיש בקיומה, וראה גם ההערה הבאה.

⁶³ אפשר, שדברים אלה נוספו בשני שלבים, ואת ההערה האחרונה, המנוסחת בגוף ראשון, יש לייחס לרב שרירא. בהערה זו אין למעשה אלא תוספת הסבר לנאמר קודם; מקור הטעות, לפי דרכנו, כבר נמצא בשתי ההערות הראשונות שהקפנו בסוגריים.

⁶⁴ אפשר להקדים תאריכים אלה בשנה או בשנתיים, אך לא יותר מזה, שהרי רב נחשון עדיין שימש בגאונות בשנת 1183 לשטרות, כפי שהזכרנו. אם נקדים את התאריכים של שני גאוני אלה, הרי אנו מחריפים את שתי הבעיות שנעמד עליהן בהמשך דברינו, ולפיכך, מבחינת השחזור, עדיף להציע את התאריכים שהבאנו בפנים.

⁶⁵ התקופות המיוחסות לגאוני שבין רב נחשון לרס"ג מסתכמות בארבעים וחמש שנים וחודש אחד; רס"ג נתמנה בתחילת שנת 1239 לשטרות, ואנו מניחים שרב נחשון נפטר בשנת 1185, דהיינו חמישים ושלוש או חמישים וארבע שנים לפני כן.

⁶⁶ אחרי רב מלכה (תקופה זו נמשכה כנראה שלושה חודשים לפחות, שבהם 'שכיבו ... רובה דסאבי דמאתא מחסיא'), אחרי רב שלום, ואחרי רב יום טוב כהנא. והשווה לעיל, הערה 19.

⁶⁷ במקרה זה ייתכן שסמיכות שני הגאוני שמלכו ו' או 'י שנים הקלה על היווצרות הטעות.

נשאלת כמובן השאלה: כלום ניתן למצוא סימוכים כלשהם לטענה, שרב עמרם לא כיהן מעולם כראש הישיבה המסורתית בסורא? אם, למשל, נוכל להצביע על חפיפה בין רב עמרם לבין אחד מגאוני סורא האמורים לבוא אחריו, תהא בכך משום הוכחה. ואמנם נמצאו שתי הוכחות אפשריות מסוג זה, אך אף לא אחת מהן היא בבחינת ראיה מכרעת לחלוטין, כפי שנראה מיד.

הראיה הראשונה בנויה על שתי עדויות לגבי התקנה המפורסמת לגבות חובות ממטלטלין של יתומים, בניגוד לדין התלמוד. ממקורות אחרים ידוע לנו שתקנה זו נתקנה בשנת 1098 לשטרות (786/7 לספירה);⁶⁸ ואם נקבל את שתי העדויות דלהלן כפשוטן, יוצא שרב נחשון התייחס אליה בשנת 1180 לשטרות, ורב עמרם שנה לאחר מכן — בשנת 1181. הבסיס לייחוס שני הקטעים נראה איתן: בראשון הכותב הוא כנראה אחד מגאוני סורא שלמד אצל רב נחשון;⁶⁹ בשני הכותבים פונים לרב שרירא ומצטטים תשובה שנכתבה כמאה שנים לפני כן, והם יודעים אפילו את שם השואל — פרט שנשמר לעתים נדירות הרבה יותר משם המשיב.⁷⁰ והנה הקטעים:⁷¹

שם, סימן תשלה (=סימן תקלו)
דאית לן תשובת שאלה ששאל רב שביב
זכ' לב' מלפני מר רב עמרם בר ששנא
גאון זא"ל... וזו תשובתו: אידע
דמן פ"ג שנין דאשוו תרתין מתיבאתא
וריש גלותא בהדיהון לאגבויי בעלי
חובות וכתובת אשה ממטלטלי וכתבו
כתבי לכולי עלמא דהכין אסכימנא וכל
דיאנא דלא דאיין הכי מיתעבר מן
דוכתיה ונהגו כל ישראל לאגבויי
בעלי חובות וכתובת אשה מן מטלטלי

אוצר הגאונים, כתובות, סימן תקלד
...אבל מר רב נחשון גאון זכר
א[דוננו] לברכה הכי אורי לן:
דמן תמנן ותרתינ שנין אשוו ריש
גלותא ותרתינ מתיבאתא ודיאני
דבאבא ורישי כלי למגבא בעלי
חובות וכתובת אשה ממטל'
וכתבו כתאבי לכל מקומות ישראל
בגושפנקא דריש גלותא ובארבע
חומרי דרשואתא דהכי [מ]סמכינן
דכל דיאנא דלא מגבי לבעלי חובות

⁶⁸ לפי רב שרירא (לוי, עמ' 105), היה זה בין השנים 1097–1099 לשטרות. לפי ר' יצחק בן ראובן, שערי שבעות, שער יג, היה זה בשנת 1098.

⁶⁹ הרברים לקוחים מתשובה של גאון (והשווה לעיל, הערה 23), וסביר להניח שאת הרברים שמובאים בשם רב נחשון שמע ממנו על-פה, כרגיל אצל גאונים המסתמכים על דברי קודמיהם. ונראה שאף הלשון 'הכי אורי לן' מסייעת להנחה זו.

⁷⁰ אפשר להוסיף, שאף רב שרירא בתשובתו מייחס תשובה זו לרב עמרם, אך ייתכן שבפרט זה הוא תלוי בעדות השואלים.

⁷¹ נראה, שלשתי תשובות אלו התכוון הנגיד המצוטט בספר העיטור (אוצר הגאונים, כתובות, סימן תקלה) ונפל שיבוש בשמות ('שלוש' במקום 'עמרם', ורב שלום כוודאי אינו מתאים מבחינת הזמן, 'נטרונאי' במקום 'נחשון', ואף במקומות אחרים נתחלפו שני גאונים אלה).

והשתא הוּוּ להוּ מטלטלי כמקרקעי.
 ורבנא כאתיב אבל קדימה במטלטלי
 ליכא, לא שמיע ליה לרבנא בהדא
 תקנתא דתקינן תרתין מתיבאתא,
 לידע רבנא דמטלטלי כמקרקעי וכל
 דקדים שטריה גאבי ואפילו מן מטלטלי
 ואו קדים שני וגאבי לא מפקינן מיניה
 דהכיין הלכה בעל חוב מאוחר שקדם
 וגבה מה שגבה גבה.

וכתובת אשה ממטלטלי סלקינן ליה
 וכתבין עברתא עליה ונהגו כל
 יש' לגבות בעל חוב וכתובת אשה
 ממטלטלי ונעשו מן מטלטלי כמקרקעי].
 ...נכסי תקנתא דרבנן היא וכל...

הבעיה היא שבחלקן המרכזי שתי העדויות דומות כל כך, שעולה על הדעת האפשרות, כי אין לפנינו אלא שני נוסחים של תשובה אחת, ואחד הייחוסים (וכן אחד התאריכים) מוטעה הוא. לכל הפחות, ברור שקיים קשר ספרותי ישיר או עקיף בין שני הקטעים. אך לאור השינויים הקטנים אך מרובים בין שני הקטעים המקבילים (ובכלל זה התאריך) ולאור התיעוד החזק לשני הייחוסים⁷² נראה לי, שאין לחפש את מקור הקרבה בין שני הקטעים בהיותם שני נוסחים של תשובה אחת. אפשר להציע שני הסברים אלטרנטיביים: ייתכן ששני הגאונים השתמשו בנוסח הכרזה שפורסמה בזמן התקנה,⁷³ וייתכן שדברי רב נחשון עמדו לעיני רב עמרם כשניסח את תשובתו שלו.⁷⁴

הראיה השנייה שונה באופיה לחלוטין, והקשיים הטמונים בה שונים אף הם. מדובר בנוסח מורחב של תפילת 'קדיש', שכבר פורסם פעמים רבות, אם כי לא בצורה מדויקת לגמרי.⁷⁵ כאן הקושי נובע ממצבו הירוד של כתב־היד, המטושטש במקומות שונים וקרוע באחרים — ואף במקום החשוב ביותר לענייננו. בתפילה זו כלולות בקשות לטובת ארבע

⁷² אפשר לכאורה להסתייע אף בהמשך השונה בשני הקטעים, אבל נראה שמה שבא אחרי 'מטלטלי כמקרקעי' בטור הימני שייך לדברי הגאון המאוחר, ואינו חלק מהציטוט, ויש להשלים '[עישור] נכסי...', בהתאם לשאלה.

⁷³ השערה זו מתקבלת על הדעת במיוחד בנוגע לנוסח הכתבים ששלחו לתפוצות, לאור הניסוח בגוף ראשון רבים. היא אינה רחוקה אף לגבי החלק הראשון של הדברים, המתאר את הסכמת ראש הגולה ושתי הישיבות. אך קשה לראות את סוף החלק המשותף — 'ונהגו כל ישראל לגבות בעל חוב וכתובת אשה ממטלטלי ונעשו מטלטלי כמקרקעי' — כחלק מכרז שהופץ בזמן התקנה. וראה ההערה הבאה.

⁷⁴ אפשר, שרב נחשון השתמש בנוסח ההכרזה המקורית, ורב עמרם השתמש בדברי רב נחשון, ובכללם הדברים שמקורם בהכרזה זו.

⁷⁵ הטכסט נמצא בכתב־יד אדלר 4053 (אליו מצטרף אדלר 3564), והוא פורסם פעמיים בידי לויין ופעמיים בידי מרמרשטיין. הפרסום המדויק ביותר הוא גם המאוחר ביותר: ב"מ לויין, 'שרידים עתיקים ממחזור הישיבה בפומבדיתא', גנוז קדם ג (תרפ"ה), עמ' 50–55; לפרטים על פרסומים ודיונים קודמים ראה: שם, עמ' 50–51. בדקתי את כתב־היד גופו, ולהלן אציע כמה תיקונים לקריאות של לויין ומרמרשטיין.

דמויות חשובות, ושלוש הבקשות הראשונות בנויות בצורה אחידה: ⁷⁶ 'כן תהי רעוא מן קודמיה דקודשא ברוך הוא על... (שם ותארים) מלך ברחמיו... (סידרת בקשות) ויתקיים בעגלא קרא דכתיב... (שורת פסוקים) אמן'. שלוש הדמויות הראשונות הן 'נשיאינו פל' ראש גל' דכל יש' חמוד נשי' פל' ר"ג דכל ישראל', ⁷⁷ 'אדונינו צמח ראש ישיבת ג' יע' חמוד אדונינו פלטוי ראש יש' ג' ⁷⁸ כבודינו והדרינו נזר ראשינו ועטרת תפארתינו שלא יפול לעולם לא יבוש ולא יכלם לנצח', 'אדוני צמח ר' יש' ג' ⁷⁹ חמוד אד' חיים כב' והד' נזר רא' ותפ' שלא יפ' לעולם', דהיינו: ראש הגולה, גאון פומבדיתא וגאון סורא. הדמות הרביעית לוטה בערפל, שכן כתב־היד קרוע בסופו; וזה מה שניתן לפענח (מספר הנקודות מסמל בקירוב את מספר האותיות החסרות במקומות הקרועים):

.....ץ: אל תירא [כי את]ך אני⁸⁰. אמן כן תהי...

... ..ר' יש' ג' ⁸¹ [..] כבודינו ויתק' בע'...

.....ש ומציון יסע' יזכר כל מנ' וע' ⁸²...

מיהו אותו אדם המכונה 'ראש ישיבה' ו'גאון', ⁸³ אך אינו עומד בראש ישיבת סורא או פומבדיתא? מעמדה הנחות של אישיות זו בהשוואה לשני ראשי הישיבה הנ"ל אינו מוטל

⁷⁶ נוסחי הקבע מקוצרים בכתב־היד והבאתים כאן בצורה מלאה (אם כי לגבי המלים 'קודמיה', 'בעגלא', המופיעות בקיצור בכל המקרים, אין ודאות).

⁷⁷ אלה שעסקו בטכסט לא העירו על אזכור תמוה זה — מדוע הרושם אינו מזהה את ראש הגולה, בזמן שהוא נוקב בשמותיהם של גאוני פומבדיתא וסורא? אם לא שניח שבאמצע הדף החליט לשנות את שיטת עבודתו, נראה לי שרשימה זו נכתבה לאחר מותו של ראש גולה אחד, ולפני שנודע על בחירת ראש הגולה הבא. ואילו היו בידינו ידיעות של ממש אודות הכרונולוגיה של ראשי הגולה בתקופה זו, היינו יכולים לתארך את רשימתנו בצורה מדויקת יותר.

⁷⁸ לוי קרא כאן: 'ראש ישיב' ג' יע', ומרמרשטיין קרא: 'ראש יש' ג' יע'. אולם אחרי המלה 'ראש' נשאר מקום לשלוש אותיות בלבד (מתחת למלה 'צמח' שבשורה הקודמת), ואפשר להבחין בסימני קיצור מעל האות הראשונה והשלישית. האות הראשונה נראית כבירור כיו"ד, אך שתי האחרונות מטושטשות; אפשר אולי לקרוא 'ראש' ג' יע', בהתאם לנוסח המלא שבתחילת השורה, 'ראש ישיבת ג[און] יע[קב]', וזה כמובן הנוסח השגור. אך הקריאה שהצעתי — 'ראש יש[יבה] ג[און]' — נראית לי סבירה יותר לפי צורת האותיות. לכינוי 'ראש ישיבה גאון', ראה הטכסט שפרסם לאחרונה מ' הירשמן, 'שער הכוהן ועלייתו לרגל של אליהו בן מנחם', תרכ"ץ נה (תשמ"ו), עמ' 218.

⁷⁹ אף אין כאן אלא שלוש אותיות ברורות אחרי ר[אש], ואין לקבל את הקריאה של לוי: 'ר' יש' ג' יעקב', ולכאורה אף לא את הקריאה של מרמרשטיין: 'ר' יש' ג' יע'. לכאורה יש לפענח 'יעג', ונראה שהרגל השמאלית של השי"ן נתאחדה עם הרגל הימנית של הגימ"ל. אולם אחרי שלוש אותיות אלו יש קרע בכתב־היד, וייתכן שכאן אפשר להבחין בשרידי 'יע', כקריאתו של מרמרשטיין; וראה ההערה הקודמת.

⁸⁰ סוף ציטוט מתה' מה, י; ואחר כך ציטוט מיש' מג, ד.

⁸¹ ר' (עם סימן קיצור) וש' (עם סימן קיצור) ברורות יחסית: ביניהן יש שני סימנים לא ברורים, והשני יכול להקרא כ"י.

⁸² ציטוט מתה' כ, ד.

⁸³ או 'ראש ישיבת גאון יעקב', אם נניח שבמקום הקרע אחרי האות גימ"ל היה כתוב יע'. השווה לעיל, הערות 78–79.

בספק: תואר הכבוד היחיד שהוא זוכה לו הוא 'כבודינו', ולפי המקום החסר בכתב־היד נראה שאפילו שם אביו אינו נזכר.⁸⁴ קרוב לוודאי, שמדובר באדם שעמד בראש ישיבה מכובדת ונקרא גאון, אך ישיבתו לא זכתה להכרה שניתנה לישיבות סורא ופומבדיתא; ובתקופתנו — זמנם של רב צמח בר חיים ורב צמח בר פלטי — לא מצאנו מועמד אחר חוץ מרב עמרם, ואף הוא רק לפי התיאוריה שהצענו.⁸⁵ ואפשר להשלים בערך, 'כן תהי ר' מק'/'דק' על א' עמרם ר' יש'.

לכסוף, ננסה לשחזר את המציאות התוססת שמבעד לתאריכים היבשים: כאן יישארו הדברים בגדר השערה בלבד, אך לדעתי זוהי השערה קרובה. ראינו שרב נטרונאי עלה לגאונות בשנת 1169 לשטרות או סמוך לפני כן, וכבר בשנה זו אנו מוצאים את רב עמרם כותב תשובות בתור גאון. וכפי שראינו, צדק לוין באומרו שתשובות אלו שייכות לתקופה שבה 'היה פליג ליה רב עמרם ואיקרי גאון'.⁸⁶ העילה הטבעית והסבירה ביותר למחלוקתו של רב עמרם נמצאת במינויו של רב נטרונאי, בעוד רב עמרם חשב שתפקיד זה מגיע לו.⁸⁷ ויש לזכור בהקשר זה, שלרב נטרונאי היה יתרון עצום בתחרות על משרת הגאונות, שכן הוא היה בן גאון ונכד גאון, וזכות אבות כזו לא היתה לרב עמרם.⁸⁸ וייתכן שבשלב זה הבין רב עמרם, שאם ברצונו לעמוד בראש ישיבה, עליו לייסד ישיבה משלו.⁸⁹

⁸⁴ קשה להניח, שהרושם קיצר את שם הגאון ושם אביו, כפי שעשה במלים השייכות לנוסחי הקבע בתפלתו; על כל פנים, שמות גאוני סורא ופומבדיתא ואבותיהם רשומים במלואם.

⁸⁵ בזמניהם של רב צמח בר פלטי ורב צמח בר חיים אין אנו שומעים על מחלוקות כלשהן בישיבות, ראה לוין, עמ' 114, 116. ולפי עדותו של רב שריא כמות שהיא, רב עמרם כבר נפטר לפני שעלה רב נחשון (הקודם לרב צמח בר חיים) לגאונות. אם אנו צודקים, ייתכן שזו גם הסיבה שגאון סורא נזכר אחרי גאון פומבדיתא, כדי לרשום אחריו את הגאון השני המתיימר לתואר זה. אסף ובעקבותיו לוין סברו שמהקדמת גאון פומבדיתא אפשר להסיק שתפילה זו נובעת מהתחום הפומבדיתאי.

⁸⁶ עיין לעיל, עמ' 331 והערה 28. יש לציין, שאפשר שהגיעו אלינו שאלות שנשאלו לרב עמרם ולרב נטרונאי, ועיין: אוצר הגאונים, ברכות, סימנים שסד—ססה; שם, פסחים, סימנים קא—קב (והערה ז, המפנה לסימן קנו). וכאן המקום להוסיף, שקרוב לוודאי שהגיעו אלינו שאלות שנשאלו לרב עמרם ולגאוני פומבדיתא בני זמנו של רב נטרונאי: רב פלטי (אוצר הגאונים, יבמות, סימנים רנט—רס; השווה: אברמסון [לעיל, הערה 38]), רב מנחם (שם, סימנים תקנו—תקנט, ואולי אף סימנים מד—מה) ורב מתתיה (אוצר הגאונים, בבא קמא, סימן רכג; ועיין שם, מגילה, סימנים סג—סד). לשאלה שאולי נשאלה לרב עמרם ולרב צמח בר פלטי, עיין שם, בבא מציעא, סימן קס.

⁸⁷ השווה את תיאורי רב שריא לסכסוכים דומים בפומבדיתא: לוין, עמ' 103, 112–113, 119–121.

⁸⁸ על עניין 'ירושת' הגאונות עיין מה שכתב לאחרונה א' גרוסמן, 'ירושת אבות בהנהגה הרוחנית של קהילות ישראל בימי הביניים המוקדמים', סיני נ (תשמ"ה) — ספר היובל, עמ' 189–204. כבר רב משה ורב כהן צדק שקדמו לרב נטרונאי בגאונות סורא היו בני גאונים, אם כי רב שר שלום שבא אחריהם ומיד לפני רב נטרונאי לא היה בן גאון.

⁸⁹ מנחם בן־ששון הציע לי, שאולי על רקע זה ניתן להבין את נכונותו של רב עמרם למפעל החדשני של חיבור סידור תפילה. ושמן יש בכך אף כדי להסביר את נוסחי הברכה הארוכים שצירף לתשובותיו, המדגישים את השתתפותם של חכמים אחרים בני ישיבתו (להלן, הערה 91) ? אין לנו חומר רב להשוואה, אבל ראה למשל

אם צדקנו בהשערותנו, שרב עמרם ניהל ישיבה מתחרה זו במשך שמונה-עשרה שנה ולא חזר לישיבת סורא המסורתית, מה קרה לישיבתו לאחר מותו, בשנת 1187 לשטרות (875/6 לספירה) או סמוך לפני כן?⁹⁰ המועמד הטבעי לרשת את ראשות הישיבה היה כמובן סגנו, ה'דיינא דבבא' של ישיבתו. מתשובות מספר של רב עמרם⁹¹ אנו יודעים ששם סגנו היה צמח. אפשטיין חשב שזהו צמח בן שלמה, הידוע לנו ממקורות אחרים בתור דיינא דבבא של ראש הגולה, אך אין להשערה זו סימוכים כלשהם.⁹² נראה לי שהצדק עם גינצבורג,⁹³ שזיהה את רב צמח זה עם צמח בר חיים, ששימש אחרי רב נחשון כגאון סורא.⁹⁴ וקרוב להניח, שעם מותו של רב נחשון פנו חכמי סורא וזקניה לרב צמח והציעו לו את משרת ראש הישיבה, בכוונה לאחות את הקרע שיצר רב עמרם. ועם מותו של רב עמרם, שנתיים לאחר מכן,⁹⁵ נסגרה ישיבתו וישיבת סורא חזרה לאחדותה הקודמת.⁹⁶

את נוסח הפתיחה של רב נחשון, אצל אסף (לעיל, הערה 23), עמ' 3. ולעומת זאת, ראה את נוסח הפתיחה של רב צמח בן שלמה דיינא דבבא, אוצר הגאונים, כתובות, סימן תיא.

⁹⁰ לפי השערותנו, החשבון תלוי בשנת עלייתו של רב נטרונאי לגאנות; השווה לעיל, הערה 64.

⁹¹ ראה הפתיחה לסדר רב עמרם; תשובות גאונים ליק (מוסאפיה), סימן נו; גינצבורג (לעיל, הערה 23), עמ' 326.

⁹² י"נ אפשטיין, 'סדר רב עמרם, סידורו ומסדרי', ציונים (לזכר י"נ שמחוני), ברלין תרפ"ט, עמ' 122–141; ראה במיוחד עמ' 136–138. על רב צמח בן שלמה בתור 'דיינא דבבא דמרותא חסדאי', המשיב תשובות לשואלים, ראה גם הרכבי, תשובות גאונים, ברלין תרמ"ז, עמ' 389, וכן במפתחות לכרכים השונים של אוצר הגאונים. נקודה זו חשובה אף לשאלת העריכה של סדר רב עמרם, ועל כך אדון אי"ה במקום אחר.

⁹³ גינצבורג, (לעיל הערה 23), עמ' 303 והערה 2.

⁹⁴ שים לב, שאף רב צמח לא היה בן גאון, ולא ברור אם היה נכד גאון. רב שרירא (לעיל, עמ' 329), רושם אחרי רב נחשון את 'מרב צמח בר מרב חיים אחיו של מרב נחשון גאון'; לפי ספר הקבלה (לעיל, הערה 13), עמ' 41, רצונו לומר, שרב צמח היה אחיו של רב נחשון מאמו, אבל אפשר גם לפרש, שרב חיים אבי רב צמח היה אחיו של רב נחשון ובנו של רב צדוק גאון (כדעת שי"ר בהקדמתו לתשובות גאונים קדמונים [לעיל, הערה 43], דף ט).

⁹⁵ שהרי רב עמרם כיהן במשך שמונה-עשרה שנה, ורב נטרונאי ורב נחשון במשך שמונה שנים כל אחד — ביחד שש-עשרה שנים.

⁹⁶ השווה את תיאוריו של רב שרירא לסיום מחלוקות אחרות בישיבות: לוי, עמ' 103, 113, 120 (ולעומת זאת ראה שם, עמ' 121).